УДК 392(477.7)«19/21»

Якиминська Л. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і загальних дисциплін Первомайського інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

АКТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНОЇ КАТЕГОРІЇ «ПРАЦЯ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ В XIX-XXI ст.

Ментальність етносу є сплавом інтеретнічних рис і характеристик. Важко сказати, чи існує у просторі і часі етнокультурна спільнота, для якої працелюбність не була б однією з визначальних ціннісних орієнтацій. Способи її актуалізації, разом з тим, в різних етнокультурних спільнотах є різною і залежать від умов життєдіяльності.

Особливостям ментального типу українського народу приділяють увагу дослідники різних галузей науки, як то етнопсихологи, етнологи, історики, філософи, культурологи. Серед сучасних науковців розробкою етнопсихологічної проблематики займаються Н. Годзь [13], М. Гримич [14], Ю. Попов [17], Ю. Присяжнюк [22] та ін.

Джерельну базу роботи склали фольклорні тексти: казки, пісні, прислів'я, розповсюджені на теренах України. Окрему групу джерел складають опубліковані, архівні та польові матеріали, записані у Степовому Побужжі в XIX, XX, XXI ст. Означений матеріал опубліковано в роботах М. Номиса [16], М.І. Манжури [18], а також міститься в рукописних архівах Інституту мистецтвознавства і фольклористики імені М.Т. Рильського та національної бібліотеки імені В.І. Вернадського [1-11]. Також було використано польовий матеріал, зібраний автором [23].

Дане дослідження має на меті виявити найбільш сталі (архетипні) особливості актуалізації категорії «праця», притаманної українцям Степового Побужжя за матеріалами української фольклорної традиції регіону в загальноукраїнському контексті. Для цього потрібно: проаналізувати фольклорний матеріал, зібраний в окресленому регіоні в XIX, XX, XXI ст.; визначити традиційне для української фольклорної традиції становлення до категорії «праця»; виділити найбільш характерні особливості ставлення до праці у кожен з трьох досліджуваних періодів.

Обраний хронологічний період (XIX-XXI ст.) дає можливість простежити специфічні характеристики актуалізації даної категорії за якісно відмінних умов існування і, таким чином, виділи найбільш сталі.

В історії дослідження ментальності науковці виділяють, принаймні, дві великих ментальні парадигми щодо відношення до праці.

«Праця» як ментальний символ в передсвідомості людства виступає як довічна приреченість всіх, що живуть на землі. Божественне прокляття першолюдства, що спокусилося до гріха, висловлене словами Біблії: «В поті лиця твого їстимеш хліб твій, доки не вернешся в землю, що з неї тебе взято» [12; Быт. 3:19., с. 7] відбиває певну ментальну настанову сприйняття праці як специфічно людського, пов'язаного з труднощами, способу здобуття матеріальних достатків. В ментальній парадигмі закріплюється бінарна опозиція трудового завоювання або відтворення життєвих достатків природному даремному їх отриманню [17].

Однак вже християнська догматика містить в собі духовну передумову «реабілітації» праці як форми життєдіяльності. Бог-творець Біблії немов би санкціонує людську активність в перетворенні світу. Подібно до творця, працьовита і більшість персонажів Старого і Нового Заповітів. Сам Ісус Христос в Євангеліях зображений, окрім усього, як каменяр та тесля, як і його «прийомний» батько Йосип. В проповіді апостола Павла реабілітація праці досягає вищого апогею. Він стверджує гідність праці членів християнської громади тим, що «ні в кого не їли хліба даремно» [12; 2 Сол. 3:8. – с. 597-601] і нарешті, висовує нормативну настанову: «як хтось не хоче працювати, той хай і не їсть» [12; 2 Сол. 3:8. – с. 597-601], що на цілі століття стала одним з найважливіших настанов європейської ментальності.

Передусім слід розглянути актуалізацію даної ментальної категорії в загальноукраїнській культурній традиції. Українська архаїчна культура зростала на культурі землі, землеробської праці. В космогонічній системі українців серед п'яти висхідних стихій світотворення – небо, вода, земля, вогонь, повітря – безсумнівна перевага надається саме землі. Як відмічає М. Гримич, українець працює на землі в першу чергу тому, що «так треба», тому, що «так діди – прадіди робили» [14; с. 27-31], тобто більшою мірою задля самої праці, а не заради її результатів.

Саме праця вважається чи не єдиним шляхом до пізнання мудрості, найбільшого багатства, єднання людини з оточуючим світом. В українських казках ми не знайдемо «Івана дурня» (так званого національного героя, адже казки є відображенням мрії народу про ідеальне буття), Омелі, який лежить на печі і чекає поки все за нього зробиться «по щучьему велению». Образ Омелі в українському фольклорі є досить схожим з Юрком у казці «Про неробу Юрка, маминого синка» [20; с. 235-238]. Юрко, як і Омеля, «дожив до двадцяти років, пив, гуляв...і стеблинки не перервав». Він все своє життя думав «як би то добре жити і нічого не робити?». Здавалося, поталанило Юркові: він отримав і овеч-

ку, з якої сипались гроші, і чарівну скриньку, і чарівний барабан. Але коли герой вирішив ними скористатися, залишився тільки барабан, за допомогою якого і його, і його матір, що привчила сина до неробства, було побито. Таким чином, єдиним і, безумовно, найціннішим подарунком, який отримав ледащо, стала любов до праці.

Український народний фольклор сповнений повагою до праці, надто ж — до праці на землі. Нікому нічого не дістається «з неба». Основна мораль, що проходить крізь український фольклор: «хто не робить, той не їсть» [21; с. 179]. При цьому не можна сказати, що українська народна творчість зовсім позбавлена елементу везіння, удачі. Просто приходить вона у вигляді винагороди за чистоту душі, працелюбність («Дідова дочка і бабина дочка» [20; с. 241-250], «Дарунки трьох зернин» [20; с. 203-208] та ін.).

Для українського селянина праця споконвіку була головним критерієм людської вартості, моралі і краси. Вона завжди була і є головним чинником виховання. Саме працею можна заслужити повагу та любов: «А вже сусід жито сіє, /У сусіди зеленіє./ А у мене не орано,/Ще й не сіяно -/За сусідом молодиці,/ За сусідом і вдовиці, /І дівчата поглядають —/Хлібороба всі кохають» [15; с. 115].

Підтвердженням важливості праці в житті людини є і те, що краса дівчини розкривається через такі характеристики, як «роботяща», «моторна» [23; с. 241-250].

Саме праця допомогла згуртуватися звірятам у казці «Голе телятко» [20; с. 225], за працелюбність дідова дочка, яка не цурається ніякої роботи, щедро нагороджується, а лінива бабина дочка «винагороду» отримує по заслузі («Дідова дочка і бабина дочка» [20; с. 241-250]); син аж тоді зрозумів ціну червінцю, коли сам заробив його важким трудом [20; с. 231-233] та ін.

Українці знали, що їхня праця завжди буде нагороджена щедрими «дарунками» матінки — землі. Лінощі вважались однією з головних вад людини. Так, зокрема, в пісенній творчості цілий цикл присвячений неробам: «Чи ж я мужу не жона, /Чи ж не господиня?/Сім день хату не мела,/ Сміття не носила... /Де я росла де ти ріс —/До купи нас дідько зніс. /Ані я, ані ти/Не хочемо робити [15; с. 96]. В українських казках відношення народу до лінощів також знайшло якнайширше віддзеркалення: «така лінива, така ледача: ні до холодної води не береться, все сиділа б, згорнувши руки» [20; с. 233-235]. Навіть святі у народній уяві не цуралися роботи: святий Петро з Господом орали ниву, святий Юрій допомагав в'язати снопи [19; с. 21]. Надзвичайна повага до праці виявляється також і в народних уявленнях про багатство та добробут як про можливість в першу чергу «трудиться й кормиться». Отже, можна сказати, що на ментальному рівні образ «добробуту» закріплений як необхідний мінімум, який людина повинна «заробити» власною працею.

В. Попов звертав увагу на особливе відношення українського селянина до праці на землі не просто як до способу існування та життєдіяльності. «Земля і праця на ній ... являють собою найвищі ментальні символи українського менталітету з найдавніших часів» [17; с. 57]. Далі автор зазначає, що «... віковічне хліборобство вигартувало в українській ментальності також стереотип відношення до праці як до повсякденного обов'язкового важкого завдання перед «Ненькою—Землею» [17; с. 60]. Велике значення для соціального статусу працелюбності, що знайшло відображення у казковому фольклорі, відмічала і Н. Годзь [13].

Отже, актуалізація категорії «праця» на українському ґрунті традиційно має деякі особливості, а саме: відношення до праці як до постійного обов'язку, тому, що «так треба»; сприйняття праці як єдино можливої умови нормальної життєдіяльності; сприйняття «удачі» як винагороди за витрачені зусилля (як результат власної праці).

Українські селяни, ментальність яких є предметом даного дослідження, не були певним соціально-психологічним монолітом. За висловом Ю. Присяжнюка, «існували численні більш-менш однотипні локальні світи» [22; с. 143]. Тому доцільним буде дослідити загальні тенденції актуалізації досліджуваної категорії в конкретному хронотопі (часопросторі).

Першим досліджуваним періодом є кінець XIX — початок XX ст. Фольклорна спадщина українців Степового Побужжя XIX ст. репрезентує величезну значущість даної категорії у повсякденному житті, причому окреслені вище особливості актуалізації праці у свідомості даної етнокультурної групи є широко представленими. Чітко простежується усвідомлення залежності власного добробуту від витрачених зусиль: «З спання не купиш коня, а з лежиці не купиш одежиці» [16; с. 129], «Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш» [16; с. 219], «Якби вовк лежав, то вже досі б здох» [16; с. 91], «Хто ранок проспить, той день проголодує» [16; с. 216], «Хто пізно встає, в того хліба не стає» [16; с. 18], «Хто рано встає, тому Бог дає» [16; с. 264], «Хто літо гайнує, той зимою голодує» [16; с. 91], «Хочеш їсти калачі — не сиди на печі» [16; с. 18], та ін.

До речі, у сусідній Катеринославщині цикл прислів'їв, присвячених даній проблематиці, також є широко представленим. «В кого віл та коса, в того грошей каса» [1], «В короткий день як не нажив, то прожив» [6], «Весна — наша отець і мати: хто не сіє, той не буде жати» [7], «Де господар не ходить, там нива не родить» [8] тощо.

Для повсякденного життя українців праця мала визначальний характер. Так, парубок, вибираючи наречену, говорить: «Не тра мені красоти: / То біда і клопоти / Коли б знайти добрую, / Щастя собі збудую. / Чорні брови моргають, / Але хліба не дають. / Біле личко у світлицю / Схоче красную спідницю. / Нехай буде смуглая, / Нехай буде низькая, / Нехай серпом добре жне / І коноплі в руках мне! / От таку-то я хочу / Зараз до неї скочу!» [11].

Для хлопця ж «негарний» — це «...дурень, лінтюх. Спав би день і ніч, а їв би лише масненького» («Про неробу Юрка, маминого синка» [20; с. 237]. Натомість «Який був, такий був, аби хліба здобув» [16; с. 215].

Крізь українську фольклорну традицію даного історико-культурного регіону червоною ниткою проходить зневажливе відношення до марного, на думку українців, очікування зовнішньої допомоги: «Розумний дбає, а дурня Бог наділяє» [18; с. 59], «Живу – не горюю: хліба не купую, а просю» [18; с. 216], «Роби, небоже, то й Бог поможе» [9] та ін.

Для українців Степового Побужжя праця є і щоденним обов'язком, і способом існування, і єдино можливим шляхом самореалізації. Тому простежується, з одного боку, елемент надзвичайної поваги до неї: «Той пан, хто все робить сам» [16; с. 221], «У доброго хазяїна і кішка господиня» [16; с. 260], «Хто хліб пахає, того Бог кохає» [16; с. 287], та ін. Разом з тим, часто простежується недооцінка результатів власної праці: «Отак наші сіромахи жидів обманюють: виніс сім мішків з погреба глини – та й шажка луп!» [16; с. 187], «Забудь ласощі, паслін та цибулю, а за гірку свою працю візьми під ніс дулю» [16; с. 187], та ін.

Окремої уваги заслуговує усна народна творчість радянського періоду. Фольклорна традиція Степового Побужжя XX ст. дає можливість говорити про існування спадковості актуалізації досліджуваної категорії. Знаковою рисою залишається шанобливе ставлення до праці: «Не святі горшки ліплять, ті ж люди» [5], «Хто як робить, так і їсть» [2], та ін.

Традиційно великою пошаною користується праця на землі: «...Піду я в місто робити,/ А ти станеш служити./ Та заробим на насіння,/ Та й засіємо поле:/ Та укупі здобудемо/ Свою щастя-долю...» («Ой, Сидоре, Сидоре») [3].

Так само гостро висміюється неробство: «Любив мене козачок, /Хотів мене взяти. /Купив мені новий серп,/ Ходи, мила, жати... /А я взяла та той серп –/Кинула зад себе /Не жала я в батька свого /Не буду і в тебе.../ Не на те я тебе брав/ Патефон крутити, / А на те я тебе брав/ У полі робити!» [4].

Разом з тим, у фольклорі знайшли відображення і неприйняття українцями критичних умов життєдіяльності періоду розкуркулення і колективізації. «Ні курки, ні свині, лиш Сталін на стіні» [23; с. 34].

Даний період характеризується також активізацією «vita minima» української ментальності. Про це свідчить значне збільшення кількості записаних в цей період прислів'їв типу: «Що нині втече, те завтра не зловиш» [23; с. 33], «Дбай про добро, щоб в діру не сплило» [23; с. 33], «Бережи тепло, щоб веселіше було» [23; с. 33], «Бережене сто разів віддячить» [23; с. 33], «Достаток починається з бережливості» [23; с. 34], «Запас біди не чинить» [23; с. 34], «Нехай, нехай, то й зовсім занехаєш» [23; с. 34], «Сьогодні збережеш, завтра збережеш – так і вік проживеш» [23; с. 34].

Крім того, у фольклорній традиції Степового Побужжя даний період з'являється нетрадиційне для українців усвідомлення марності власних зусиль, що пояснюється несприятливими умовами життєдіяльності: «Робота дурних любить» [23; с. 34], «Від роботи коні дохнуть» [23; с. 35]. Разом з тим, з одного боку, спектр прислів'їв даного типу є незначним, з іншого – їх вживання є нечастим. Крім того, дані вислови, які були записані власне автором, вживалися не в якості пояснення власної бездіяльності, а як нарікання на порівняно незначні результати праці.

Вислови даного типу не виникають саме в радянську епоху, однак активність їх побудування порівняно з дорадянським періодом значно підвищується. Дані висновки, разом з тим, не є абсолютними, оскільки усна народна творчість Степового Побужжя, яка є представленою досить фрагментарно і неповно, потребує ґрунтовного дослідження і фіксації. Крім того, фольклорна спадщина XIX ст. насьогодні є частково втраченою.

Аналіз фольклорної традиції українців даного регіону XX ст. дає можливість стверджувати, що актуалізація категорії «праця» залишається стабільною. Особливістю даного періоду є перенесення «vita minima» менталітету на відношення до праці: коли власні умови існування залежать не від активності, а навпаки, від уміння зберегти вже існуюче.

Для ставлення до праці українського населення Степового Побужжя пострадянського періоду є характерним усвідомлення великої значущості праці, особистого вкладу у власний добробут: «Без господаря гроші – черепки» [23; с. 41], «Всяк дім господарем гарний» [23; с. 44], та ін. Відношення до праці як до засобу досягнення бажаного порівняно з попереднім (радянським) періодом знову набуває забарвлення «vita maxima», коли результат прямо залежить від активності: «Хочеш жити – вмій крутитись» [23; с. 43], «На Бога надійся, а сам не плошай» [23; с. 42], «Куй залізо, поки гаряче» [23; с. 39], та ін. Знаковою є трансформація у сучасний період вже згадуваного прислів'я «Ні курки, ні свині, лиш Сталін на стіні» [23; с. 34] в «Ні курки, ні свині, лиш радіо на стіні» [23; с. 42], яке набуло зневажливого навантаження і вживається для характеристики нероб.

Отже, у відносно стабільний період життєдіяльності українців Степового Побужжя відношення до праці набуло традиційної форми актуалізації.

Аналіз українських фольклорних творів Степового Побужжя в історичній ретроспективі підтверджує генетичне українське коріння специфіки актуалізації категорії «праця». У відносно стабільні періоди життєдіяльності фольклорна традиція даного регіону несе у собі усвідомлення прямої залежності власного добробуту від витрачених зусиль, праці. У періоди критичного існування українська фольклорна традиція характеризується активізацією «vita minima» української ментальності по відношенню до праці: коли власні умови існування залежать тільки від уміння зберегти вже існуюче. Відношення до праці як до засобу досягнення бажаного знову активізуються у пострадянський період і набувають забарвлення «vita maxima», коли результат прямо залежить від власної активності.

Отже, праця для українців Степового Побужжя традиційно є не тільки, і навіть не стільки можливістю отримання засобів існування, скіль-

ки способом існування як таким, головним критерієм людськості, головним способом досягнення єдності з оточуючим світом, головною формою отримання знання, саме в праці український селянин досліджуваного регіону бачив можливість самореалізації та отримання морального задоволення. Праця для нього була і залишається самим життям.

Література

1. Інститут мистецтвознавства і фольклористики імені М.Т. Рильського: рукописний архів. Фонд 8, колекція 2, одиниця зберігання 9, аркуш 129.
2. ІМФЕ: рукописний архів. ф. 14-3, од.зб. 1015, арк. 28.
3. ІМФЕ: рукописний архів. ф. 14-3, од.зб. 320, арк. 17, №18.
4. ІМФЕ: рукописний архів. ф. 14-3, од.зб. 59, арк. 2, №7
5. ІМФЕ: рукописний архів. ф. 14-3, од.зб. 59, арк. 5, №58
6. ІМФЕ: рукописний архів. ф.8 к.2. од.зб. 11, арк. 81.
7. ІМФЕ: рукописний архів. ф.8 к.2. од.зб. 12, арк. 41.
8. ІМФЕ: рукописний архів. ф.8 к.2. од.зб. 17, арк. 93.
9. ІМФЕ: рукописний архів. ф.8 к.2. од.зб. 22, арк. 121.
10. ІМФЕ: рукописний архів. ф.8 к.2. од.зб. 9, арк. 104.
11. Рукописний архів національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Пісні 70-х років ХІХ ст. Ф. 1, 5112, арк. 9.
12. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. — Москва, Российское библейское общество. — 2002.
13. Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці. Дис... кандидата філос. наук : 09.00.04 / Годзь Наталя Борисівна. — Харків, 2003. — 188 с.
14. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців / Гримич М. — К.: Когнітивна антропологія, 2000. — 380 с.
15. Із джерел української пісні. — К.: Дніпро, 1969.— 254 с.
16. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Номис Матвій / Передрук видання 1864 року. З додатками. — Торонто, 1985 р. — 357 с.
17. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація: дис... кандидата філос. наук: 09.00.05 / Попов Володимир Юрійович. — К., 2000. — 192 с.
18. Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. М.И. Манжурою // Сб. Харьковского историко-философского общества. Т. II, вып. 2. — Харьков, 1890.
19. Скуратівський В. Дідух. Свята українського народу / В.Скуратівський. - К. — 1995. — с. 21.
20. Українські народні казки / [упорядкув. Л. Дунаєвської]. — К. : Дніпро, 1988. — 456 с.
21. Українські народні прислів'я та приказки / [упорядкув. Д. Есипенко]. — К. : Дніпро, 1992.-365 с.
22. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. — Черкаси, 2007. — 638 с.

Якиминская Л.В. Актуализация ментальной категории «труд» по материалам украинской фольклорной традиции Степного Побужья в XIX-XXI вв. - Статья.

Аннотация. Статья посвящена анализу форм актуализации категории труд по матеріалам фольклорной традиции украинский Степного Побужья в трех временных периодах: кон. XIX века, середине XX века, кон. XX - нач. XXI в.

Ключевые слова: ментальность, категория «труд», Степное Побужье.

Iakiminska L.V. Actualization of the mental category of "work": folklore materials of the tradition of the steppe territory along the Bug river in XIX-XXI centuries. – Article.

Symmary. The paper analyzes forms of job category by updating of the folk tradition Ukrainian steppe Pobuzhya in three time periods: the end of XIX century, the middle of XX century, end of the XX - the beginning of XXI century.

Key words: mentality, the category "work", steppe territory along the Bug river.